

शैक्षणिक ग्रंथालयांमध्ये ई-संसाधनांचे व्यवस्थापन

डॉ. राहुल रा. धुळधुळे

ग्रंथपाल, मिलिंद महाविद्यालय,
मुळावा जि. यवतमाळ

गोषवारा :- दिवसेंदिवस ग्रंथालय आणि माहिती सेवा अतिशय वेगवान आणि आव्हानात्मक होत आहेत. या आधुनिक युगात माहितीची निर्मिती आणि प्रसार करण्यासाठी तंत्रज्ञान महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावते. आता दिवसेंदिवस विद्यार्थी मागणी बदलत आहेत आणि शैक्षणिक लायब्ररीतून अद्ययावत माहितीची अपेक्षा करत आहेत. आधुनिक वातावरणात शैक्षणिक ग्रंथालयांनी त्याचा स्वभाव बदलला पाहिजे. इंटरनेटचा वापर आता शैक्षणिक ग्रंथालयांसाठी आवश्यक आहे. पूर्वी केवळ मुद्रित संसाधने हा ग्रंथालयांचा भाग होता परंतु आता माहितीच्या जगात ई-स्रोत महत्त्वपूर्ण झाले आहेत. हा पेपर ई-संसाधन युगातील शैक्षणिक ग्रंथालयांचे वर्णन करतो.

मुख्य शब्द :- ई-संसाधने, तंत्रज्ञान, व्यवस्थापन, डिजिटल संकलन व्यवस्थापन समस्या, ग्रंथालयाची भूमिका.

परिचय :-

सर्वत्र आयसीटीच्या सतत विकासामुळे ग्रंथालयाचे वातावरण बदलले होते. इंटरनेट संसाधने त्यांच्या वापरकर्त्यांना सेवा प्रदान करण्यासाठी शैक्षणिक ग्रंथालये वाढत्या प्रमाणात वापरत आहेत. शैक्षणिक ग्रंथालये सुरुवातीपासूनच उच्च शिक्षणाच्या संस्थांचा अविभाज्य भाग आहेत. 20 व्या शतकाच्या सुरुवातीस, अनौपचारिक ग्रंथालयाचे रूपांतर चांगल्या प्रकारे व्यवस्थापित आणि औपचारिक ग्रंथालय प्रणालीमध्ये करण्यात आले. संशोधन करण्यासाठी, वापरकर्ते केवळ ग्रंथालयांवर अवलंबून असतात आणि संशोधकांच्या गरजा पूर्ण करतात, ग्रंथालयांना प्रकाशक आणि छापील जर्नल्सवर अवलंबून राहावे लागते. 21व्या शतकाच्या सुरुवातीला संगणक आणि इंटरनेटच्या मदतीने ग्रंथालयांनी त्यांचे स्वरूप पारंपरिक ग्रंथालयांमध्ये बदलून स्वयंचलित लायब्ररीत सुरु केले. इंटरनेटद्वारे आम्ही माहितीच्या अमर्याद स्रोतांमध्ये प्रवेश करू शकतो आणि वापरकर्त्यांना त्यांना काय हवे आहे ते शोधण्यात मदत करण्यासाठी कार्यक्षम मार्ग प्रदान करण्यासाठी शोध इंजिने सतत प्रगत होत आहेत. इंटरनेट मोठ्या प्रमाणात डेटाचा प्रवेश सुलभ करते आणि वाढवते, वेळ आणि पैसा वाचवते.

इलेक्ट्रॉनिक रिसोर्स हा कोणताही माहिती स्रोत आहे ज्यामध्ये लायब्ररी इलेक्ट्रॉनिक स्वरूपात प्रवेश प्रदान करते. लायब्ररीमध्ये अनेकांसाठी खरेदी सदस्यता आहे आणि त्यांना विनामूल्य प्रवेश आहे. आमच्या ई-संसाधनांमध्ये बऱ्याच गोष्टींचा समावेश आहे: संपूर्ण मजकूर जर्नल, वर्तमानपत्रे, ई-पुस्तके, कंपनी माहिती, शब्दकोश, विश्वकोश, आर्थिक डेटा, डिजिटल प्रतिमा, उद्योग प्रोफाइल, करिअर माहिती इ.

ई-संसाधनांची गरज आणि उद्देश :-

ई-संसाधनांचा वापर करण्याचा मुख्य उद्देश म्हणजे लायब्ररीची कार्यक्षमता सुधारणे, अंतिम वापरकर्त्यांना सेवा प्रदान करणे आणि प्राध्यापकांना, संशोधन अभ्यासकांना प्रभावी माहिती सेवा प्रदान करणे आणि त्यांचे उद्दिष्ट साध्य करणे, संशोधन लेख, पुस्तके आणि जर्नलच्या संक्रमणाने त्यांना भाग पाडले आहे. ग्रंथालयांमध्ये नवीनतम तंत्रज्ञान वापरा. ई-संसाधने डिजिटल लायब्ररीच्या सर्वात महत्त्वाच्या पैलूपैकी एक बनले आहेत, जे औपचारिक दस्तऐवज टाइप केलेल्या कागदापासून इलेक्ट्रॉनिक स्वरूपात बदलतात. ज्ञानाच्या निर्मिती आणि प्रसारामध्ये ई-संसाधने महत्त्वाची भूमिका बजावतात.

ई-संसाधनांचे फायदे :-

- निधीचा इष्टतम वापर.
- सर्व वापरकर्त्यांना आर्थिकदृष्ट्या माहितीच्या कार्यक्षम वितरणास प्रोत्साहन द्या.
- संशोधन संसाधन आणि संप्रेषण नेटवर्कमध्ये सहकारी प्रयत्नांना प्रोत्साहन द्या.
- CAS आणि SDI सारख्या चांगल्या लायब्ररी सेवा प्रदान करण्यासाठी उपयुक्त.
- चोवीस तास उपलब्धता.
- कोणतीही भौतिक सीमा नाही.
- सार्वत्रिक प्रवेशयोग्यता.
- गती
- ई-संसाधने सहजपणे जतन केली जाऊ शकतात.

ई-संसाधनांची गरज :-

- अभ्यासक्रम, शिकवणे आणि शिकणे यासारख्या शैक्षणिक क्रियाकलापांचा वापर.
- प्रवेश करणे सोपे.
- वाढती अंतःविषय संशोधन.
- जलद प्रवेश.
- काही प्रकाशनांनी केवळ इलेक्ट्रॉनिक फॉर्म प्रकाशित केले आहेत.
- नाही, जागेची आवश्यकता.
- शैक्षणिक ग्रंथालयांमध्ये ई-माहिती स्रोतांचा वापर करण्याची प्रवृत्ती वाढत आहे.

प्रकारची ई-संसाधने :-

- इलेक्ट्रॉनिक जर्नल: इलेक्ट्रॉनिक जर्नल म्हणजे इंटरनेटवर उपलब्ध असलेले कोणतेही जर्नल, मासिक, वृत्तपत्र किंवा इलेक्ट्रॉनिक मालिका प्रकाशनाचा प्रकार अशी व्याख्या केली जाते.
  - इलेक्ट्रॉनिक पुस्तके: ई-पुस्तके ही छापील पुस्तकाची इलेक्ट्रॉनिक आवृत्ती आहे जी संगणकावर खास डिझाइन केलेल्या हॅन्डहेल्ड उपकरणावर वाचता येते. ई-पुस्तकांमध्ये संदर्भ पुस्तके, मोनोग्राफ आणि पाठ्यपुस्तके यांचा समावेश होतो.
  - इलेक्ट्रॉनिक अहवाल: वैज्ञानिक आणि संशोधन अभ्यासकांनी ई-अहवाल हे महत्त्वपूर्ण संसाधन मानले आहेत, कारण यामध्ये इलेक्ट्रॉनिक स्वरूपात अहवाल समाविष्ट आहेत
  - इलेक्ट्रॉनिक प्रबंध: एक ई-थिसिस आणि प्रबंध हे एक इलेक्ट्रॉनिक दस्तऐवज आहे जे संशोधकाच्या अभ्यासाचे कार्य स्पष्ट करते.
  - इलेक्ट्रॉनिक डेटाबेस: ई-डेटाबेस हा एखाद्या विशिष्ट विषयाच्या किंवा बहुविद्याशाखीय विषयांच्या माहितीचा एक संघटित संग्रह आहे, डेटाबेसची माहिती इलेक्ट्रॉनिक पद्धतीने शोधली आणि पुनर्प्राप्त केली जाऊ शकते. ते सामग्री जर्नल लेख, वर्तमानपत्र लेख, पुस्तक पुनरावलोकन आणि परिषद कार्यवाही इ.
  - इलेक्ट्रॉनिक पेटंट: लायब्ररी सायन्सच्या ज्ञानकोशानुसार “पेटंट, सामान्यतः सरकारकडून दिले जाणारे अनुदान आहे जे अनुदान देणाऱ्याला मर्यादित कालावधीसाठी पेटंटमध्ये समाविष्ट केलेला आविष्कार बनविण्याचा, विकण्याचा आणि वापरण्याचा विशेष विशेषाधिकार प्रदान करते. इतरांना तसे करण्यास अधिकृत करणे. ऑनलाईनद्वारे प्रवेश केलेल्या काही महत्त्वाच्या पेटंट संस्थेचा खाली उल्लेख केला आहे.
1. यूएस पेटंट आणि ट्रेडमार्क कार्यालय <http://www.patft.uspto.gov>
  2. Google पेटंट शोधा www.google.so.in/patents
  3. मोफत पेटंट ऑनलाईन www.freepatentsonline.com
  4. जागतिक बौद्धिक संपदा संस्था www.wipo.int/portal
- अॅबस्ट्रॅक्टिंग आणि इंडेक्सिंग डेटाबेस: अॅबस्ट्रॅक्टिंग आणि इंडेक्सिंग डेटाबेसचे संकलन हे वापरकर्त्यांच्या मागणीवर अवलंबून असते. तसेच लायब्ररीला बाजारात उपलब्ध असलेल्या मोठ्या प्रमाणात डेटाबेसमधून डेटा निवडावा लागतो. उदाहरण: केंब्रिज सायंटिफिक अॅबस्ट्रॅक्ट, ओसीएलसी, डायलॉग.
  - CD-ROMS: कॉम्पॅक्ट डिस्क-रीड ओन्ली मेमरी ही उपकरणांच्या मालिकेपैकी एक आहे. हे मोठ्या प्रमाणात डेटा, ग्रंथसूची माहिती संपूर्ण मजकूर माहिती आणि प्रतिमा संग्रहित करते. मोठ्या प्रमाणात डेटा कायमचा संग्रहित केला जाऊ शकतो.

शैक्षणिक ग्रंथालयांमध्ये ई-संसाधन व्यवस्थापन :-

माहिती तंत्रज्ञानाचा विकास आणि वेब वातावरणाचा प्रसार यांचा माहितीच्या वापरातील वापरकर्त्यांच्या वर्तनावर नाट्यमय प्रभाव पडतो. लायब्ररी वापरकर्ता वेळ आणि जागेच्या अडथळ्यांच्या पलीकडे माहितीचा जलद आणि अधिक सोयीस्कर वापर करण्याची विनंती करतो, जे लायब्ररीच्या वातावरणाला चार्ज करते.

- डिजिटल कलेक्शन: लायब्ररीनुसार सादर केलेल्या इलेक्ट्रॉनिक दस्तऐवजांचा किंवा इतर संसाधनांचा संच किंवा संस्थेच्या डिजिटल "होल्डिंग्स" चे प्रतिनिधित्व करतो.

वैयक्तिक दस्तऐवज संसाधन प्रकार :-

1. **मजकूर आधारित दस्तऐवज प्रकार :** चरित्र, परिषद कार्यवाही, शब्दकोश, इलेक्ट्रॉनिक जर्नल, इलेक्ट्रॉनिक वर्तमानपत्र, इलेक्ट्रॉनिक पुस्तक, इलेक्ट्रॉनिक मजकूर, विश्वकोश, प्रदर्शन, संख्यात्मक डेटा, सांख्यिकी डेटा.
2. **नॉन-टेक्स्ट आधारित दस्तऐवज प्रकार :** ऑनिमेशन, ऑडिओ फाइल, डिजिटल इमेज, व्हिडिओ फाइल, मल्टीमीडिया इ.
3. **मेटा संसाधन प्रकार :** गोषवारा, संग्रहण मदत, ग्रंथसूची, कॅटलॉग, इंडेक्स इ.

ई-रिसोर्स मॅनेजमेंट सिस्टम ही अशी साधने आहेत जी अनेक स्तरांवर ग्रंथालयांवर प्रभाव टाकतात. संरक्षक आणि कर्मचार्यांच्या अनुभवाचा विचार करा, संशोधनास समर्थन देण्याची क्षमता शैक्षणिक समुदायाच्या आउटपुटचे संकलन उपलब्ध असताना, आणि ग्रंथालयाची प्रभावीपणे "व्यवसाय करण्याची" क्षमता विचारात घ्या.

निष्कर्ष :-

डिजिटल संसाधनांच्या जतनासाठी दीर्घकालीन धोरण आणि योग्य तंत्रज्ञानाचा अवलंब आवश्यक आहे. एकविसावे शतक अजूनही आपला डिजिटल वारसा जतन करण्यासाठी सर्वत्र स्वीकारल्या जाणाऱ्या तंत्रज्ञानाच्या समस्येला तोंड देत आहे. निर्माते, ग्रंथालये, प्रकाशक, वितरक, संग्रह केंद्रे, आयटी पुरवठादार, कायदेशीर ठेवीदार यांसारख्या अनेक भागधारकांच्या संयोजनात डिजिटल जतन करण्याची जबाबदारी. ग्रंथालयांनी संग्रह सुरक्षितपणे, दीर्घायुष्य आणि सुलभता सुनिश्चित करण्यासाठी उपाययोजना केल्या पाहिजेत आणि विक्रेते आणि बाह्य सेवा प्रदात्यांवर कमीत कमी अवलंबून असले पाहिजेत. कायदेशीर ठेव कायदा लागू करण्यासाठी ठोस प्रयत्न केले पाहिजेत जे संसाधनांच्या डिजिटल सामग्रीचे जतन करण्यात खूप मदत करेल.

संदर्भ :-

- आर्मस्ट्रॉंग, ई. अॅलन (2011) इलेक्ट्रॉनिक रिसोर्सेस ऍक्सेस: दोन शैक्षणिक लायब्ररीमध्ये समस्या आणि निराकरणे.

- Jewell, T.D.(2004) “इलेक्ट्रॉनिक संसाधन व्यवस्थापन: DLF इलेक्ट्रॉनिक संसाधन व्यवस्थापन उपक्रमाचा अहवाल”, वॉशिंग्टन, डी.सी. <http://www.digilib.org/pubs/dlfl102/> वर उपलब्ध आहे.
- कोपेल, टी.(2008) “मानक, इलेक्ट्रॉनिक संसाधन व्यवस्थापनाचे संरचनात्मक आधार”,pp295-305
- मोहन लाल विश्वकर्मा (2013) इलेक्ट्रॉनिक संसाधने आणि त्याचे मूल्यांकन, ई-लायब्ररी संशोधन जर्नल खंड 1(12)
- तनुसकोडी, स. आणि रवी, एस.(2011) ‘मनिनमॅनियम सुंदरनार युनिव्हर्सिटी, तिरुनेलवेली’ डेसीडोक जर्नल ऑफ लायब्ररी अँड इन्फॉर्मेशन टेक्नॉलॉजी, खंड ३१, क्रमांक १ जानेवारी २०११, पीपी.२५-३० च्या प्राध्यापक आणि संशोधन अभ्यासकांकडून डिजिटल संसाधनांचा वापर
- UGC-Infonet Library Consortia.<http://WWW.inflibnet.ac.in/econ> वर उपलब्ध
- <http://www.emeraldinsigh.com>
- <http://ejournal.ebsco.com>
- www.wikipedia.com
- <http://www.diglib.org>
- www.dspace.org